

ПРОБЛЕМИ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

С. Гізімчук, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права № 1
Національної юридичної академії Украї-
ни імені Ярослава Мудрого

Теоретичні та практичні питання формалізації принципів кримінального права

Питання про способи закріплення принципів кримінального права видається не менш складним, ніж власне визначення змісту цих принципів, їх ролі та ступеня регулювання суспільних відносин. Вбачаючи відмінність принципів кримінального права від загальних принципів права лише у галузевому рівні конкретизації правових настанов, при з'ясуванні природи перших дослідники стикаються із аналогічними проблемними питаннями і ведуть дискусію щодо доцільності текстуального закріплення принципів у відповідному галузевому законодавстві, можливості застосування при цьому бланкетних норм, урахування впливу на норми права моральних засобів регуляції суспільних відносин, загального поняття права.

Метою пропонованої статті є спроба доведення існування, поряд із текстуальним, інших способів закріплення принципів кримінального права, які фактично забезпечують вплив на кримінально-правові відносини керівних правових засад і тим самим гарантують дотримання основних прав і свобод людини, розвиток суспільства, розбудову демократичної держави. Значення відповіді на поставлене питання доволі вагоме. Саме тому В. О. Гацелюк правильно, на наш погляд, зазначає, що вдале вирішення питання про спосіб закріплення принципів у законі дає змогу забезпечити формування і застосування норм КК, а значить і регулювання кримінально-правових відносин у тому напрямі, який чітко окреслений системою керівних ідей кримінального права¹.

¹ Див.: *Гацелюк В. О.* Реалізація принципу законності кримінального права України (загальні засади концепції): Монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ; [Наук. ред. д-р юрид. н., проф. С. С. Яценко]. – Луганськ, 2006. – С. 14.

Сьогодні стосовно питання про природу принципів права, і кримінального зокрема, набули поширення три відносно усталені позиції щодо способу їх закріплення. Перша полягає у безумовному закріпленні принципів у тексті закону (текстуальний спосіб). До її прихильників належать М. І. Бажанов, В. В. Мальцев, М. Л. Якуб, Ю. Є. Пудовочкін, С. С. Пирвагидов, А. А. Ушаков, В. О. Гачелюк, І. І. Строкова та інші. При цьому аргументи, головним чином, зводяться до відмови у визнанні за положеннями, які безпосередньо не закріплені у тексті відповідного нормативного акта, керівних (обов'язкових) засад. Зокрема М. Л. Якуб зазначає, що ті або інші ідеї, які не отримали законодавчого закріплення, не є обов'язковими для слідства і суду. Слідчі і судові органи можуть ними керуватися або не керуватися на власний розсуд. Якщо ідея як така не отримала закріплення в законі, а знайшла вираз у низці його вимог, то для слідства і суду є обов'язковими ці вимоги закону, але не ідея сама по собі. Тому ідеї, що не отримали законодавчого закріплення, не можуть розглядатися як принципи кримінального права. Керівні ідеї стають принципами кримінального права лише у разі, якщо законодавець визнає за необхідне втілити їх у законі і лише в тих межах, в яких він втілить їх у правових нормах¹.

Подібний підхід, на наш погляд, безпідставно відкидає фактичний вплив на правозастосовну діяльність змін у соціально-політичному та економічному розвитку суспільства, що цілком логічно випереджають розвиток законодавства, а також відповідних теоретичних положень, що пронизують усі норми КК і враховуються законодавцем при вирішенні питання про ознаки суспільно небезпечного діяння і, головним чином, виду та міри покарання за його вчинення. Наприклад, сьогоднішній напрямок кримінально-правової політики держави продиктований принципом гуманізації покарання і має своїм правовим результатом пом'якшення покарання за злочини невеликої тяжкості та деякі інші, більш тяжкі. При цьому у тексті КК відсутня відповідна норма (норми), згідно з якою принцип гуманізму набув би текстуального закріплення. До того ж самі прихильники текстуального закріплення принципів кримінального права у спеціальних нормах КК визнають, що зміст таких норм наукою кримінального права почасти істотно і справедливо коригується та доповнюється².

¹ Див.: Якуб М. Л. О понятии принципа уголовного права и уголовного процесса // Правоведение. – 1976. – № 1. – С. 56–64.

² Див.: Пудовочкин Ю. Е., Пирвагидов С. С. Понятие, принципы и источники уголовного права: сравнительно-правовой анализ законодательства России и стран Содружества Независимых Государств. – СПб., 2003. – С. 84.

Друга позиція передбачає нарівні із виділенням окремих принципів у спеціальну норму (норми) КК врахування керівних настанов Конституції, інших нормативних актів при конструюванні КК в цілому і тим самим контекстуальне вираження останніх у змісті КК. Наведену позицію поділяють С. С. Алексєєв, А. Б. Сахаров, В. Д. Філімонов, В. М. Кудрявцев, С. Г. Келіна, Е. Жевлаков, І. В. Коршиков, О. М. Куракін, Ж. О. Бородулькіна, О. В. Лавріненко та інші. При цьому застосовуються подібні визначення способу закріплення принципів, як то: «відтворені (виражені) у нормах КК», «обумовлені передбаченими у нормах КК вимогами», «закріплені у преамбулах до законодавчих актів»¹. Прихильники наведеного наукового погляду щодо способу реалізації в тексті закону принципів права, і кримінального в тому числі, зазначають, що норми моралі, звичаї та інші подібні соціальні засоби регуляції суспільних відносин можуть здійснювати вплив на суспільні відносини, проте не повинні підміняти собою закон і не можуть коригувати його зміст. Так, С. С. Алексєєв, характеризуючи співвідношення норм права і інших засобів соціальної регуляції (норм моралі), розглядає можливість реалізації юридичних норм, їх застосування залежно від моральних критеріїв і стандартів як таку, що суперечить духу права та ідеї законності. На його думку, моральні стандарти визначають конкретний вираз правових принципів і взагалі мають відношення до права виключно остільки, оскільки вони імпліцитно присутні в юридичних текстах, політично введені в правову систему². Разом з тим С. Г. Келіна та В. М. Кудрявцев, стверджуючи, що немає норм, в яких не проявилися б правові принципи, зауважують, що лише починаючи з ХІХ ст. принципи права, у тому числі й кримінального, почали формулюватися в теорії та в рідкісних випадках безпосередньо позначатись у законодавстві³. Тим самим видається за можливе зауважити, що проблема щодо способу закріплення принципів кримінального права є відносно новою і на ранніх етапах свого виникнення торкалась головним чином теоретичних, не обмежених текстом закону, конструкцій.

Ретельне опрацювання наукових праць, присвячених дослідженню принципів кримінального права, дає підстави стверджувати, що саме

¹ Келіна С. Г., Кудрявцев В. Н. Принципы советского уголовного права. – М., 1988. – С. 28–29.

² Див.: Алексєєв С. С. Теория права. – 2-е изд., стереотип. – М., 1994. – С. 71.

³ Див.: Келіна С. Г., Кудрявцев В. Н. Вказ. праця. – С. 24.

С. Г. Келіна та В. М. Кудрявцев найбільш точно визначили розглядувану проблематику і змогли побудувати відповідно до своїх переконань наукову позицію. Так, цілком слушним, задля забезпечення послідовності дослідження проблеми, є визначення пріоритетів серед понять, які висвітлюють природу кримінального права, його роль і значення, а саме мети та завдань кримінального права. Дійсно, залежно від мети та завдань визначаються принципи досягнення бажаного соціального порядку¹. Тим самим С. Г. Келіна та В. М. Кудрявцев підкреслюють обумовленість принципів кримінального права завданнями, які прагне вирішити суспільство і законодавець шляхом створення і застосування відповідної системи кримінально-правових норм. Далі, базовим можна визнати рішення науковців щодо обов'язковості пов'язування будь-яких теоретичних висновків щодо природи кримінального права із його основними категоріями — злочином та покаранням². Єдине доповнення наведеної точки зору обумовлене доцільністю віднесення до розряду основних категорій і тієї, що відбиває метод кримінального права — застосування покарання. За таких міркувань питання щодо способу закріплення принципів кримінального права пов'язується зі способом закріпленням ознак суспільно небезпечних діянь та правил призначення покарання за їх вчинення.

Не менш цікавим є відповідний методологічний підхід до вирішення питання про способи закріплення принципів кримінального права, згідно з яким розглядається питання про те, у чому полягає значення правових принципів, чи є практично важливим їх закріплення в нормах законодавства, чи всі принципи можуть бути закріплені і якими є наслідки такого закріплення³. Керуючись наведеними питаннями, науковці пропонують, як видається, головними аргументами на користь закріплення в нормах законодавства принципів кримінального права такі положення. Так, зазначається, що кримінальне право відіграє, нарівні з охоронною і регулятивною, блок функцій ідеологічного змісту: інформативну, виховну та попереджувальну. Крім цього, для виконання охоронної чи регулятивної функції принцип права повинен бути впроваджений у матерію кримінального права, норми Загальної та (або) Особливої частини КК, і у зв'язку з цим він може бути порушеним виключ-

¹ Див.: *Келіна С. Г., Кудрявцев В. Н.* Принципы советского уголовного права. — М., 1988. — С. 26.

² Там само.

³ Там само. — С. 27.

но через недотримання тієї чи іншої кримінально-правової норми¹. Проте ці науковці визнають і те, що для виконання функцій ідеологічного характеру (наприклад, попереджувальної) достатньо закріпити принцип у преамбулі до закону.

З наведеною позицією (С. Г. Келіної, В. М. Кудрявцева та інших) у цілому можна погодитись, але при цьому цілком припустимими є дещо інші теоретичні висновки. Як видається, законодавець враховує при конструюванні норм КК норми моралі, звичаї, традиції, але зберігає за останніми їх своєрідну здатність справляти керуючий вплив на людську свідомість слідчого чи, наприклад, судді. Норми соціальних регуляторів залишаються відносно самостійними від тексту закону, навіть у разі їх врахування при конструюванні закону, оскільки у своїй більшості вони виражені в оціночних поняттях («грубе порушення», «громадський порядок», «істотна шкода», «особлива жорстокість», «винятковий цинізм» тощо). У цьому разі зміст норми закону про кримінальну відповідальність залежить від сприйняття (тлумачення) змін у розвитку суспільства, ротації соціальних пріоритетів, а в окремих випадках також викликаним розглядом конкретної справи суспільним резонансом.

Щодо аргументів у частині можливості порушення принципів кримінального права виключно через недотримання відповідної кримінально-правової норми чи декількох норм можемо заперечити моделюванням обставин конкретної справи, коли суд застосовує ст. 75 КК і звільняє від реального відбування покарання 15-річного підсудного лише тому, що той, за висновком експертизи, у своєму інтелектуальному розвитку досяг приблизно 12-річного віку. При цьому дотримання принципу законності обумовлює притягнення 15-річного злочинця до кримінальної відповідальності, а реалізація принципу гуманізму вимагає врахування моральних норм і пошук передбачених законом можливостей звільнення підлітка від неї. Як видається, застосування у наведеному прикладі до підсудного реального покарання порушувало б саме норми громадської моралі і саме завдяки судійському розсуду вдалося вірно застосувати закон. Як правильно визначають науковці, у судійському розсуді реалізується правоздатність суду знаходити найбільш оптимальне вирішення правового питання, «виходячи із загальних положень закону, цілей, які переслідує законодавець,

¹ Див.: *Келіна С. Г., Кудрявцев В. Н.* Принципы советского уголовного права. – М., 1988. – С. 29–30.

конкретних обставин справи, а також принципів права, законів розвитку суспільства і норм моралі»¹.

Істотні відмінності від попередньо наведених позицій вбачаються у точці зору на природу принципів кримінального права, згідно з якою останні не обов'язково повинні набути текстуального закріплення у законодавстві (як кримінальному, так і конституції та інших галузях) чи мати контекстуальне закріплення, а можуть корінитися у нормах моралі, звичаях, традиціях. До прихильників такої точки зору можна віднести В. І. Борисова, Г. В. Гребенькова, В. Г. Румянцева, Ю. Е. Ширяєва та інших. Зокрема В. І. Борисов визнає обґрунтованими судові рішення, які враховують як кримінально-правові, так і загальносоціальні принципи². Г. В. Гребеньков вважає, що принципи (права) як форми інтелектуального відображення виникають з умов становлення соціабельності людей, сягаючи корінням її історичного минулого. Для права таким минулим є моральність, під якою слід розуміти систему правил організації і функціонування життєдіяльності, що виникли в процесі природно-еволюційного історичного розвитку людини як роду й індивіда в певному хронотопі, закріплених у таких структурах індивідуальної й колективної психіки, як навички, звички, звичаї, традиції³. Наведені точки зору базуються на визнанні принципу верховенства права і можуть бути взяті автором статті за основу при формуванні власної позиції, проте з деякими уточненнями.

Як уже зазначалося, головними категоріями кримінального права є злочин та покарання, а також застосування покарання. Отже, принципи кримінального права стосуються визначення ознак суспільно небезпечних діянь, що є злочинами, виду та міри покарання за їх вчинення, а також правил застосування покарання. За таких умов видається слушним звернення до змісту ст. 3 чинного КК, у якій передбачено, що Кримінальний кодекс України ґрунтується на Конституції України та загально-

¹ *Боннер А. Т.* Применение закона и судебное усмотрение // Советское государство и право. – 1979. – № 6. – С. 34–42.

² Див.: *Борисов В. І.* Конституційна відповідальність у системі чинників соціальної обумовленості кримінального закону // Теоретичні та практичні проблеми реалізації Конституції України: Тези доповідей та наукових повідомлень учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції (29–30 червня 2006 р.) / За заг. ред. М. І. Панова. – Х., 2006. – С. 405–408.

³ Див.: *Гребеньков Г. В.* Принципи й ідея права як основи правової культури («антилегалізм contra «реалістичного позитивізму») // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Зб. наук. праць. – 2007. – № 1. – С. 3–14.

визнаних принципах і нормах міжнародного права. Є очевидним, що положення цих нормативних актів були враховані при розробці законодавства про кримінальну відповідальність, а також враховуються в процесі поточної законодавчої та правозастосовної діяльності. Безумовним видається і те, що положення Основного Закону держави, як і загально-визнаних принципів і норм міжнародного права, справляють керуючий вплив на діяльність по розробці та застосуванню КК, тобто містять принципи кримінального права. На перший погляд, визнання того, що КК базується на положеннях відповідних нормативних актів (конституції, нормах міжнародного права), є свідченням законодавчого закріплення принципів кримінального права (текстуальним чи контекстуальним). Проте це не безперечно. Так, звертаючись до діяльності Конституційного Суду РФ, М. М. Марченко слушно зауважує, що далеко не завжди можна провести чітку межу між правом, особливо конституційним, з одного боку, і політикою — з другого¹. Якщо Конституція України за своєю сутністю тісно переплітається із політикою, то відповідно зміст її норм значною мірою сприймається залежно саме від політичної ситуації у державі. Видаються також не повністю вільними від політичних міркувань у правозастосовчому аспекті положення загально-визнаних норм і принципів міжнародного права. Отже, «підґрунтя» КК, яке містить керівні засади, в окремих випадках складають політичні чинники, у тому числі відмінні від закону соціальні регулятори (мораль, звичаї, традиції).

Також заслуговує на увагу аналіз керівної ролі положень Конституції і їх впливу на діяльність по застосуванню КК. Зокрема, норми Конституції України визначають коло соціальних цінностей, які підлягають охороні від суспільно небезпечних діянь і в цьому визначають зміст охоронної функції кримінального права. Проте згадана функція не єдина і до загального переліку таких також відносять регулятивну та попереджувальну функції кримінального права — функції ідеологічного характеру. Як визнають прихильники контекстуального способу закріплення принципів кримінального права, «для здійснення функцій ідеологічного характеру достатньо проголошення того чи іншого принципу, закріплення його в преамбулі закону»². У зв'язку з цим зауважимо, що Конституція є нормативним актом прямої дії і тому положення, закріп-

¹ Див.: *Марченко М. Н.* Судебное правотворчество и судебское право. – М., 2008. – С. 399.

² *Келина С. Г., Кудрявцев В. Н.* Принципы советского уголовного права. – М., 1988. – С. 29.

лені у її преамбулі, поширюються на законодавство про кримінальну відповідальність. І такий вплив дійсно має місце. Зокрема у преамбулі Основного Закону проголошено прагнення розвивати і зміцнювати правову державу, що охоплює, крім усього іншого, відсутність злочинів, їх попередження. Відповідно, у ч. 2 ст. 50 КК міститься норма, якою передбачено, що покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Тим самим підтверджується, що попередження злочинів як ідеологічна функція кримінального права реалізована у тексті ч. 2 ст. 50 КК згідно з принципом, закріпленим у преамбулі до Конституції України. Слід додати, що усвідомлення відповідальності перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями також є принципом, яким керувалися народні депутати, приймаючи Конституцію України і який має стати домінуючим у діяльності працівників усіх державних органів. Відповідно суддя, виносячи вирок згідно з положеннями Загальної частини КК, повинен керуватися положеннями Конституції та її преамбули в тому числі.

Взагалі судова діяльність є яскравим прикладом вдалого і, головне, «своєчасного» тлумачення, а почасти, і коригування положень законодавства про кримінальну відповідальність. Так, уже на третій рік після прийняття нового Кримінального кодексу Конституційний Суд України прийняв рішення, згідно з яким визнав неконституційним окреме положення норми ч. 1 ст. 69 КК (рішення Конституційного Суду № 15-рп/2004 від 02. 11. 2004 р.). Законодавець зреагував на це рішення лише у 2006 р. шляхом внесення відповідних змін до ст. 69 КК. Це рішення Конституційного Суду України стало предметом дискусії і ставлення до нього є неоднозначним. Зокрема, деякі судді Конституційного Суду заявили про наявність у них окремих думок (В. Д. Вознюк, В. І. Івашенко), а серед учених є погляди, що наразі досліджувався не текст закону, а логіко-правовий висновок, який випливає з нього (В. І. Борисов)¹. Разом з тим у цілому рішення було прийнято. Саме тому вельми слушною видається думка М. М. Марченка, який зазначає, що в період між винесенням Судом відповідного вердикту про невідповідність окремих положень

¹ Див.: *Борисов В. І.* Конституційна відповідальність у системі чинників соціальної обумовленості кримінального закону // Теоретичні та практичні проблеми реалізації Конституції України: Тези доповідей та наукових повідомлень учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції (29–30 червня 2006 р.) / За заг. ред. М. І. Панова. – Х., 2006. – С. 405–408.

нормативно-правового акта Конституції РФ і моментом внесення законодавцем змін у нормативно-правовий акт, діє норма (норми), яка міститься в судовому вердикті¹. Окрім наведеного наукового висновку, цей учений небезпідставно наполягає на можливості визнання за судовими рішеннями сили, подібної до сили закону. Так, у своїх працях М. М. Марченко порівнює рішення Конституційного Суду і закони та зауважує, що перші і другі мають під собою одні й ті самі правові та моральні основи, спрямовані у кінцевому підсумку на досягнення однакових цілей і вирішення тих самих завдань, безпосередньо пов'язаних із захистом конституційного ладу, основних прав та свобод громадян, забезпеченням верховенства і прямої дії Конституції на всій території держави². Вказівка на наявність у законі моральних основ (принципів) не видається випадковою, навпроти, є цілком логічним висновком аналізу фактичних обставин правозастосовної діяльності. Недаремно Г. В. Гребеньков зазначає: «якщо закони не ґрунтуються на тому, що є постійним, «написаним у серцях» і передаваним з покоління в покоління, то їх можна змінювати як завгодно — аж до повного беззаконня як усередині держави, так і у сфері міжнародного життя. Це вітчизняні мислителі (П. Новгородцев, Б. Кистяківський, С. Гессен) добре розуміли»³. Аналогічно є позиція Конституційного Суду України, який у рішенні № 15-рп/2004 від 02.11.2004 р. (справа про призначення судом більш м'якого покарання) зазначив, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Усі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою набула відображення в Конституції України⁴. На цьому етапі дослідження способів закріплення принципів криміналь-

¹ Див.: *Марченко М. Н.* Судебное правотворчество и судебское право. – М., 2008. – С. 411.

² Там само. – С. 404.

³ *Гребеньков Г. В.* Принципи й ідея права як основи правової культури («антилегалізм contra «реалістичного позитивізму») // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Зб. наук. праць. – 2007. – № 1. – С. 3–14.

⁴ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) Справа № 1-33/2004 від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 // Вісник Конституційного Суду України. – 2004. – № 5. – С. 38–45.

ного права видається за можливе констатувати, що законодавець застосує з цією метою як положення законодавства, так і інші засоби регулювання суспільних відносин (мораль, традиції, звичаї тощо). Причин цьому декілька і однією з них є доволі своєрідна природа принципів кримінального права, кожний з яких виконує власну, специфічну функцію — від стримування держави, яка має у своєму підпорядкуванні апарат примусу, до заохочення правопорушника, формування у нього соціально-орієнтованої мотивації дій. «Різним характером віддзеркалення і закріплення правових принципів у законодавстві обумовлені і відмінності у правових і психологічних формах дії цих принципів на громадян, на органи, що застосовують конкретні кримінально-правові розпорядження, а частково і на законодавця», — зазначають С. Г. Келіна та В. М. Кудрявцев¹. Від себе лише додамо, що в період панування адміністративно-командної системи і безумовного ототожнення права та законодавства подібна наукова позиція була максимально наближеною до істини.

До кола інших причин закріплення принципів кримінального права у різних джерелах (законодавстві та нормах моралі, традиціях тощо) належать недоцільність текстуального визначення відповідного принципу, оскільки це може призвести до необґрунтованого спрощення його змісту.

В окремих випадках текстуальне закріплення принципів у кримінальному законодавстві видається завданням не стільки недоцільним, скільки неможливим. Як зазначається з цього приводу у відповідних дослідженнях, одним з логічних проблем законодавства є питання про об'єктивні межі його формалізації. Обумовлена потребами практики формалізація має, як відомо, відносний, суто модельний характер, що пояснюється низкою об'єктивних чинників. Наприклад, людство поки що не має у своєму розпорядженні необхідного запасу знаків для формалізації навіть основних понять, якими воно оперує, особливо оціночних. Більше того, багато понять взагалі не можуть бути піддані повній формально-логічній обробці, втілені в сувору математичну форму через їх змістовну складність, динамічність, а почасти і недостатню семантичну визначеність. Це обумовлено не стільки причинами інтелектуального порядку, скільки складністю самого суспільного життя, ті або інші явища і процеси якого не завжди можуть бути чітко визначені, «виміря-

¹ Див.: Келіна С. Г., Кудрявцев В. Н. Принципы советского уголовного права. — М., 1988. — С. 31.

ні» з належною достовірністю, абсолютною точністю¹. Так, наприклад, видається не завершеною спроба законодавця РФ підібрати терміни, з допомогою яких закріпити зміст принципу справедливості у ст. 6 КК РФ. Як передбачено ч. 1 ст. 6 КК РФ «Покарання та інші заходи кримінально-правового характеру, що застосовуються до особи, яка вчинила злочин, повинні бути справедливими, тобто відповідати характеру і ступеню суспільної небезпечності злочину, обставинам його вчинення та особі винного». Відомо, що суспільна небезпечність є матеріальною ознакою злочину, яка не піддається чіткій формалізації. На підставі цього зміст принципу справедливості залишається нез'ясованим. Не змогли уникнути певної тавтології і російські вчені, які запропонували свій проект ст. 6 КК РФ і поділились власним розумінням змісту цього принципу².

Таким чином, питання способу закріплення принципів кримінального права повною мірою залежить від концептуального вирішення проблеми поняття права і на сьогодні потребує широкого запровадження у законотворчу та правозастосовну діяльність теорії природного права, визнання за нормами моралі, звичаями, традиціями рівної із законами сили регуляторів суспільних відносин. У першу чергу зміни повинні стосуватися кримінального права, адже визнання Кримінального кодексу України його єдиним джерелом суперечить проголошеному і закріпленому у ст. 8 Конституції України принципу верховенству права. За такого підходу є всі підстави сподіватися на органічний розподіл принципів кримінального права між усіма офіційно визнаними і практично задіяними джерелами права: КК, нормами моралі, звичаями, традиціями. Виконання визначеного завдання значної мірою залежатиме від органів правосуддя, діяльність яких за нинішніх умов виходить на якісно новий рівень.

Органічним продовженням дослідження способів закріплення принципів кримінального права видається необхідність визначення кола керівних засад, які стосуються права держави на застосування примусу до особи, винної у вчиненні злочину, і тому можуть потребувати законодавчого закріплення.

¹ Див.: *Чернобель Г. Т.* Формализация норм права // Советское государство и право. – 1979. – № 4. – С. 29–36.

² Див.: *Пудовочкин Ю. Е., Пирвагидов С. С.* Понятие, принципы и источники уголовного права: сравнительно-правовой анализ законодательства России и стран Содружества Независимых Государств. – СПб., 2003. – С. 140.